

Сидорчук Н.Г. Євроінтеграційний контекст професіографічного аналізу поняття «професійний потенціал» / Сидорчук Н.Г. // Професіографічний підхід у системі вищої освіти: монографія / кол. авт.; за ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2019. – 328 с. – С. 40-69 (Рекомендовано вченою радою ЖДУ імені Івана Франка протокол № 5 від 31 травня 2019 р.).

Сидорчук Н.Г.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ»

Провідними ознаками нинішнього часу, що здійснюють пріоритетний вплив на всі аспекти розвитку сучасної цивілізації, стали процеси економічної, політичної та культурної глобалізації, які супроводжуються цілим рядом невідповідностей:

- *технологічних*, що визнають необхідність виходу виробництва та інших сфер життєдіяльності людини (електронізація виробництва; комп'ютеризація різних сфер життя; інтелектуалізація індивідуальної діяльності; конвенціалізація професійної свідомості, тобто зростання узгодженості в прийнятті рішень тощо) на принципово новий технологічний рівень;

- *екологічних*, що свідчать про необхідність прийняття оперативних заходів з метою уникнення глобальної катастрофи;

- *інформаційних*, що передбачають необхідність оптимального переходу до інформаційного суспільства та адаптації людини до нового інфосередовища в умовах важливих протиріч у межах соціальної комунікації (а саме – послаблення ролі традиції у комунікації; розширення її культурного фону; розвитку опосередкованих форм людського спілкування; збільшення діапазону комунікації у шкалі "партикулярність свідомості – глобальність свідомості"; посилення самореферентності комунікації;

- *динамічних*, які підтверджують відставання суспільної свідомості від динаміки розвитку глобальних проблем сучасності;

- *моральних*, що визначають гостру необхідність протидії процесу деморалізації суспільства, різкого зниження його духовного і морального підґрунтя;

- *світоглядних*, що детермінують необхідність зміни ціннісно-світоглядної парадигми відповідно до останніх досягнень сучасної науки і нових соціокультурних умов існування людства;

- *демографічних*, що передбачають необхідність урахування демографічних змін у розподілі людських ресурсів [23, с. 30–32; 24].

У визначеному контексті більшість глобалістів очікує перемогу "ліберального консенсусу" [26]. Однак, їх висновки щодо "планетарної єдності світу" залишаються лише невизначеною перспективою [25, с. 435], оскільки сьогодні світ продовжує залишатися мозаїчним, а спроби його штучного об'єднання ведуть до ще більшого заглиблення цивілізацій у себе, у свою ідентичність. Суперечливі за своєю природою зміни, що є одночасно і відображенням кризи, і симптомом оновлення, в умовах цивілізаційних змін характеризуються проявом інтеграційних процесів – певним вектором цивілізаційного розвитку, а поняття "інтеграція", "діалог культур" та ін. пов'язують з якісними змінами історичних способів життя, зі зміною парадигмальних, світоглядних і духовних цінностей сучасної цивілізації в тому вигляді, в якому вони зароджувалися в античний період і остаточно сформувалися у філософії та науці Нового часу [24].

Викликані сучасними умовами світового розвитку протиріччя потребують формування *конкурентоспроможного людського капіталу*, ключовою характеристикою у контексті максимального використання якого є поняття *професійного потенціалу*. Вивчення окресленої проблеми, як наголошують експерти програми "DeSeCo" Ради Європи та країн Європейського Союзу, як зазначено у Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020", дає змогу прогнозувати соціально-політичні, економічні, культурні, світоглядні перетворення, що супроводжують розвиток сучасного суспільства в інтересах управління майбутнім, наданням можливості вирішення існуючих та запобігання нових соціальних та економічних проблем в інтересах безпеки країни, зміцнення міжнародних позицій держави і забезпечення зростання конкурентоспроможності національного народного господарства.

Поняття "професійний потенціал" у своїх наукових доробках аналізували Л. Біла, В. Васильєв, М. Головатий, С. Ківалов, В. Міляєва, І. Нинюк, Л. Пашко, В. Сороко, В. Співак, І. Сурай та ін. Разом з тим, як зазначає Р. Кириченко, професійний потенціал є новим інтегрованим поняттям, що узагальнює уявлення про ресурси особистості та їх реалізацію в професійній діяльності, охоплюючи сферу здібностей, мотивації фахівця та вивчається, відповідно, на основі ресурсного підходу [6, с. 96].

Цікавим шляхом до аналізу виділеної категорії є її встановлення логічних зв'язків між поняттями, що її складають – "потенціал" та "професійний". За таких умов теоретичним підґрунтям представлення сутнісної характеристики виділеного поняття стає професіографічний підхід (Е. Зеєр, Н. Кузьміна, Ф. Гоноболін та ін.).

Особливістю його використання є вивчення і проектування досліджуваного явища з орієнтацією на професійну діяльність (професію). А одним із основних принципів професіографування визначається принцип типізації та диференціації професіографічних характеристик досліджуваного явища, урахування перспектив професійного зростання і кар'єри [5, с. 145].

Конкретизація розгляду досліджуваної проблеми здійснюється шляхом доповнення професіографічного підходу *професіогенетичним*, який у процесі аналізу професійного становлення особистості комплексно враховує такі фактори, як: динаміка інформаційного простору професіонала; взаємодія і межі відповідності зовнішніх і внутрішніх засобів професійної діяльності; соціокультурна зумовленість професії. У контексті окресленого підходу розглядаються відповідно й різні аспекти розвитку професійної діяльності: історичний – виникнення та розвиток, еволюція типів професіоналів; індивідуальний – формування людини як професіонала; соціально-економічний – індивідуальна і групова динаміка при зміні соціально-економічних умов професійної діяльності; інформаційно-технологічний – зміна професії і професіонала під впливом нових технологій, зміни інформаційного простору [4, с. 80].

В умовах професіографування розглянемо феномен професійного потенціалу з опорою два види зв'язків:

1) *родовидові*, використання яких ґрунтується на виділенні ключових ознак субординатних (нижчого рангу), суперординатних (вищого рангу) та координатних понять (понять одного ряду), що його складають, та здійснення їх порівняльної характеристики. Родовидові зв'язки представимо через категорії вищого (суперординатні) та одного (координатні) порядку. До суперординатних віднесемо категорії: "потенціал", "професійний", Саме поняття "професійний потенціал" за таких умов стає координатним.

2) *асоціативні* зв'язки дозволяють визначити природу співіснування досліджуваних понять у межах певної системи, наприклад, причина та наслідок, форма й зміст тощо [2, с. 65-66].

У зазначеному контексті базовою категорією наукового пошуку є "потенціал" (лат. *potentia* – можливість, потужність), який в етимологічному значенні розглядають як ступінь потужності (прихованих можливостей), міць, силу [21, с. 516]. У широкому розумінні "потенціал" визначають як джерело можливостей, засобів, які можуть бути приведені у дію, використані для розв'язання певної задачі або досягнення певної мети; можливості окремої особи, суспільства, держави в певній галузі [22, с. 1058; 15].

Потенціал, виступаючи у єдності просторових та часових характеристик, концентрує у собі одночасно три рівні зв'язків та відношень:

- відображає *минуле*, тобто являє собою сукупність властивостей, що накопичені системою у процесі її становлення та обумовлюють її можливість щодо функціонування та розвитку;
- характеризує *сучасне* з точки зору практичного застосування і використання наявних здібностей;
- орієнтований на розвиток (*майбутнє*): у процесі трудової діяльності людина не тільки реалізує свої наявні здібності, але й набуває нових сил та здібностей [8].

У наукових роботах термін "потенціал", як правило, використовується не як специфічне наукове поняття, а як синонім термінів "ресурси" або "можливості". Однак інтегративна змістова інтерпретація визначає міжгалузевий характер терміну та дозволяє використовувати його у цілому ряді сполучень (економічний потенціал, векторний потенціал, хімічний потенціал, деформаційний потенціал та ін.). Саме це й вважають підґрунтям, що за своєю природою дозволяє шукати шляхи подолання протиріч, обумовлених суперечливим характером суспільних процесів конвергенції та диверсифікації в інтересах зростання людського капіталу, задоволення потреб суспільства у висококваліфікованих професіоналах, особистісно зрілих, здатних до інновацій та творчості у професійній діяльності.

Як відомо, потенціал є компонентом структури особистості та у зазначеному контексті розглядається як індивідуальна система особливим чином організованих внутрішніх та зовнішніх ресурсів людини, що забезпечують різноманітність можливих векторів розвитку і трансформації особистості в процесі її життєвого шляху [8].

У зарубіжній психології поняття "потенціал" активно використовується при вивченні мотивації особистості в площині динамічних характеристик мотиву, безпосередньо пов'язаних з енергетикою його впливу: "поведінковий потенціал" (теорія соціального научіння Дж. Роттера); "потенціал активації" (або "потенціал спонукання") Д. Берлайна; "потенціал реакції" К. Халла.

Важливі теоретичні висновки щодо вивчення потенційного у психіці людини як невикористаних психічних резервів, здатних актуалізуватися під впливом певних умов, зроблено Л. Виготським, С. Рубінштейном, В. М'ясищевим, Б. Ананьєвим, Д. Леонтьєвим, Л. Божович, Б. Ломовим, які, спираючись на ресурсні характеристики людини, вводять поняття *потенціалу особистості* та дають його розгорнуту характеристику як комплексу психологічних властивостей, що забезпечує людині можливість приймати рішення і регулювати свою

поведінку, враховуючи й оцінюючи ситуацію з опорою на свої внутрішні уявлення і критерії.

Разом з тим, С. Рубінштейн, наприклад, акцентує увагу на тому, що людину як особистість характеризує не тільки те, що вона являє собою, але і те, ким вона хоче стати, до чого вона активно прагне. Досліджуючи особистісний розвиток людини, науковець характеризує його як реалізацію індивідом своєї потенційної універсальності, нескінченності, як становлення людини в індивіді, наголошуючи, що її характеризує не тільки те, що вже склалося і реально функціонує в її особистості, але й те, що складає "внутрішній зміст особистісного розвитку" (сфера можливостей) [19].

Процесуальну та потенційну базисні складові у структурі психічного виділяв В. Мясищев. На його думку, вони становлять єдність, виступаючи у зазначеному контексті різними, а не тотожними поняттями [12, с. 10-14].

Досліджуючи процес онтогенетичного розвитку людини, особливе значення проблемі вивчення психічних резервів та ресурсів надавав Б. Ананьєв. У своїх роботах він ставив питання про розкриття істинних потенціалів розвитку людини, розглядаючи потенціал як інтегровані в людині як у суб'єкті діяльності властивості індивіда й особистості, що визначають її готовність і здатність до виконання дій та досягнення у ході їх виконання певного рівня продуктивності. Потенціали розвитку, на його думку, є суттєвими властивостями як особистості, суб'єкта діяльності, так і індивіда. Науковець наголошує, що людина як суб'єкт трудової діяльності має певні потенціали – працездатність і спеціальні здібності, активність у формі ціннісних орієнтацій, мотивів. На думку Б. Ананьєва, доцільно розглядати потенційні характеристики крізь функціональні характеристики структури особистості [3]. Саме цей висновок дозволяє розглядати потенційне на основі професіографічного підходу.

За Д. Леонтьєвим, особистісний потенціал – це узагальнена системна характеристик індивідуально-психологічних особливостей людини, що лежить в основі здатності особистості виходити зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів у своїй життєдіяльності і зберігати стабільність діяльності й смислових орієнтації при зовнішньому тиску і в змінних умовах [9, с. 56-65.].

Аналіз базових підходів до тлумачення поняття особистісний потенціал показав, що головними ознаками категорії "потенціал", що наслідує категорія "особистісний потенціал", як суперординатна, є рівень зрілості.

Особливими характеристиками досліджуваної категорії є її розгляд:
- як системного та ієрархічного утворення, що включає ресурси

особистості, надані їй від народження, а також світогляд, мотивацію до самореалізації особистісних якостей (комунікативний, емоційний, пізнавальний, творчий потенціал);

- як певної інтегральної характеристики рівня прояву особистісної зрілості;

- як феномену самодетермінації особистості, що проявляється у процесі здійснення діяльності, у відносній свободі від заданих умов цієї діяльності – як зовнішніх, так і внутрішніх (біологічних, зокрема тілесних передумов, а також потреб, характеру й інших стійких психологічних структур);

- як міри подолання особистістю заданих обставин, у кінцевому рахунку переборення особистістю самої себе.

Узагальнюючи висновки науковців, Р. Кириченко подає таку змістову інтерпретацію поняття "потенціал особистості":

- динамічна психологічна система з тенденцією до сталого досягнення цілей, що дозволяє перевищувати звичайні діяльнісні показники за рахунок накопиченого особистісного ресурсу можливостей на шляху до досягнення акме;

- комплекс психологічних властивостей, що дає людині можливість приймати рішення і регулювати свою поведінку, ураховуючи й оцінюючи ситуацію, але виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв [6, с. 93-97.].

На нашу думку, поняття "особистісний потенціал" фіксує здатність до формування, стабілізації, розвитку цілісної особистості на основі самовдосконалення та саморозвитку.

У роботах Л. Виготського, Г. Костюка, С. Максименка категорія "особистісний потенціал" розглядається у взаємозв'язку з діяльністю як певна умова реалізації особистості. Автори наголошують, що особистісний потенціал не існує як відособлена від діяльності сутність, він матеріалізується у різних видах людської діяльності (в тому числі професійній). Важливим для нашого дослідження є висновок С. Максименка про те, що особистісний потенціал є певною можливістю, яка, реалізуючись у діяльності, удосконалюється, залишаючись потенційною (імовірнісною можливістю), в той час як діяльність відокремлена від потенціалу і є засобом досягнення поставленої мети [8].

За таких умов особистісний потенціал завжди має діяльнісну природу (Б. Ананьєв, Д. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та ін.) [3; 9; 10; 19].

Таким чином, одним із шляхів розкриття особистісного потенціалу є професійна взаємодія. Тобто важливою складовою особистісного потенціалу є особистісно-професійний (професійний), який забезпечує

розвиток особистості в процесі професійної взаємодії та в цілому забезпечує становлення її професіоналізму.

Зазначені висновки знаходять підтвердження у роботі Р. Кириченко, де автор виділяє основні складові особистісного потенціалу:

1. Гносеологічний потенціал як система знань, умінь, навичок, уявлень, світогляду, пізнавальних здібностей (Ю. Власенко, Г. Костюк, С. Максименко, О. Шестопалова та ін.).

2. Аксіологічний потенціал як система цілей, цінностей та орієнтації, соціально-психологічних установок (С. Рубінштейна, Д. Узнадзе та ін.).

3. Творчий потенціал як можливість творити, знаходити нове, діяти оригінально і нестандартно (О. Матюшкін, В. Моляко, М. Смульсон та ін.).

4. Комунікативний потенціал як здібності спілкування, розуміння і взаєморозуміння, здатності до оволодіння спілкуванням, комунікативні якості, уміння та навички (Л. Виготський, О. Власова, Я. Коломінський, А. Мудрик та ін.).

5. Художній потенціал як система художньо-естетичних потреб, форм і способів їх задоволення (В. Антоненко, О. Завгородня).

6. Духовний потенціал як система смислів і смисложиттєвих орієнтацій, духовно-моральних цінностей, життєвих позицій і моральних настанов цінностей, життєвих позицій і моральних настанов особистості в системі загальнолюдських моральних норм (К. Абульханова-Славська, Л. Мар'яненко та ін.).

7. Професійний потенціал як відповідність орієнтації, схильностей, професійних уподобань обраної професії, наявність відповідного типу особистості, рівень професійної мотивації (О. Вишняк, Е. Хохлова та ін.) [6, с. 93-97.].

Опис ієрархічної моделі потенціалу людини як соціально-особистісної системи подає В. Марков, куди, крім біологічного потенціалу (визначається біоенергетичними процесами та їх специфікою) та психологічного потенціалу (пов'язаного з психічною саморегуляцією), включає особистісного потенціалу з його складовими – особистісно-професійним та професійно-особистісним потенціалами. Учений також розглядає професійний потенціал як частину особистісного потенціалу. Розглянемо більш детально категорію "професійний потенціал".

Спроби охарактеризувати категорію "професійний потенціал" зроблено цілим рядом авторів, проте більшість з них змістову інтерпретацію зазначеного поняття подають на основі того ж ресурсного підходу, згідно якого, у загальному контексті, професійний

потенціал фахівця розглядають як відновлювану самокеровану систему його внутрішніх ресурсів, які виявляються в професійних досягненнях [6, с. 93-97].

Професійний потенціал як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, ресурсів, прихованих здатностей спочатку розвивається, нагромаджується, а пізніше реалізується у професійній діяльності.

Як відомо, ключовою характеристикою професійного потенціалу є його системність. Відповідно, потенціал охоплює не тільки сукупність ресурсів, але й систему управління ними, яка має свідомий та несвідомий рівні.

Так, характеристику професійного потенціалу кар'єри державних службовців С. Ківалов та Л. Біла подають через сукупну здатність кадрів державних службовців до ефективного виконання професійних обов'язків, яка досягається через професійну освіту, практичні навички, досвід та інші службові ресурси [7].

З позицій професіографічного підходу поняття *професійний потенціал* є координатним з поняттями *професія*, *професіонал* та потребує їх змістової інтерпретації. Так, професія (лат. *professio* – офіційно вказане заняття, спеціальність) – вид трудової діяльності (занять) людини, що володіє комплексом спеціальних теоретичних знань та практичних навичок, отриманих у результаті спеціальної підготовки, досвіду та стажу роботи [20, с. 56].

Професії з'явилися у зв'язку з розподілом праці та є вираженням її диференціації. Професійна діяльність частіше всього є основним засобом прибутку. На початку ХХІ ст. кількість професій досягла декількох тисяч. Назва професій визначається характером та змістом роботи, службовими функціями, знаряддями та предметами праці, що застосовуються у професійній діяльності [20, с. 56]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

"Професіонал", за тлумачними словниками, – людина, що зробила певне заняття своєю професією. В "Энциклопедическом словаре экономики и права" підкреслюється, що професіоналом є висококваліфікований робітник, майстер своєї справи [17]. Разом з тим, у науковій літературі зустрічаємо: "професіонал – той, хто займається фаховою діяльністю незалежно від рівня його професіоналізму" [13, с. 24].

Виходячи із зазначеного вище, ознаками, що наслідуються категорією "професійний потенціал" від категорій "професійний" та "професіонал" є її спрямованість на певну професію через оволодіння певною системою професійних знань, умінь та навичок (в тому числі у закладах вищої та середньої спеціальної освіти). Особливістю досліджуваної категорії є її потенційно виражена фахова спрямованість

(наприклад, педагогічна).

У зазначеному контексті подає змістову характеристику психологічний словник, де професійний потенціал розглядається як сукупність можливостей і здібностей для опанування професійною діяльністю та вдосконалення в ній [18].

На основі професіографічного підходу структура професійного потенціалу визначається його внутрішнім розподілом на реалізований (визначається професійним досвідом фахівця і в зв'язку з постійним відновленням потенціалу людини проявляється в накопичених у процесі професійного розвитку "корисних" якостях, знаннях, навичках, уміннях і здібностях, які дозволяють якісно здійснювати професійну діяльність) та нереалізований (визначається ціннісно-мотиваційною структурою особистості спеціаліста і визначає напрями зміни професійного потенціалу. Ці зміни можуть бути і реактивними, що визначаються динамікою розвитку професійного середовища і змінами об'єктивних професійних вимог, й активними, що висувають завдання індивідуального розвитку суб'єкта діяльності, наприклад, на основі вияву надситуативної активності) потенціали [11].

Близьким до поняття "професійний потенціал" є поняття професіоналізм – стійкі властивості суб'єкта, які забезпечують високу продуктивність професійної діяльності.

Комплексну характеристику категорії "професійний потенціал" з опорою на професіоналізм подає на основі професіографічного підходу І. Підласий. Взаємозв'язок окреслених категорій науковець розкриває на прикладі діяльності педагога. За його висновками, професійний потенціал об'єднує в собі багато різнопланових і різнорівневих аспектів підготовки і діяльності вчителя і визначається як система природних і набутих у процесі професійної підготовки якостей:

$$\text{ППП} = \text{Пнчп} + \text{Пчзн} + \text{Пдсп} + \text{Ппдп}, \text{ де}$$

ППП – професійний потенціал педагога;

Пнчп – незмінна частина потенціалу, зумовлена загальними природженими здібностями особистості;

Пчзн – частково змінна (прогресивна) частина потенціалу, зумовлена природними спеціальними здібностями особистості, розвиток останніх у процесі професійної підготовки і практичної діяльності;

Пдсп – компонент потенціалу, який додається спеціальною підготовкою у виші (спеціальний);

Ппдп – частина потенціалу, яку набувають у процесі практичної діяльності педагога [14, с. 3-17].

Професійний потенціал людини є частиною її потенціалу як особистості, тобто відносно індивідуума професійний потенціал – це частина потенціалу людини, яка формується на основі природних даних (здібностей), освіти, виховання та життєвого досвіду. В якісному плані професійний потенціал є похідним від рівня розвитку технічного базису і соціально-економічних умов відтворення населення і сукупної здатності до праці. Ці чинники визначають зміст і якість загальної і фахової освіти, розвитку системи охорони здоров'я, фізичної культури, професійної підготовки, морального виховання. Кількісний аспект професійного потенціалу є похідною від кількості працездатного населення, його статево-вікової структури.

Професійний потенціал фахівця розкривається в професійній діяльності через самореалізацію. Актуальним у зазначеному контексті є питання про детермінанти розвитку потенціалу особистості.

На думку А. Деркача, наприклад, розкриття потенціалу особистості пов'язують із розвитком здібностей людини, особливо тих, які стосуються діяльності чи відповідають спрямованості особистості. Розвиток здібностей у фахівців, як правило, реалізується в процесі самонавчання і професійної діяльності, коли суб'єктом ставляться завдання особистісно-професійного росту і досягнень. Як зазначає вчений, пріоритетним у такому випадку є розвиток інтелектуальних здібностей, який повинен супроводжуватися становленням важливих професійних досягнень і насамкінець, формуванням і розвитком відповідних умінь і навичок. Саме в розвитку цієї системи "здібності – якості – вміння – мотиви – смислоутворення" А. Деркач вбачає основні механізми розкриття потенціалу особистості [1].

Зазначене вище дозволяє зробити ряд висновків:

1. Потенціал, охоплюючи психофізіологічні, інтелектуальні, особистісні властивості особистості, відбиває особливості розвитку її мотивації та здібностей.

2. Як нове інтегративне поняття, професійний потенціал ґрунтується не тільки на уявленнях про ресурси особистості та їх реалізацію у професійній діяльності, але забезпечує її самореалізацію шляхом самовдосконалення.

3. Умовою реалізації особистості в професійній діяльності виступає особистісний потенціал, що поєднує в собі комплекс персональних та типологічних характеристик, обумовлених конкретно професійною діяльністю.

4. Особистісний потенціал розкривається в професійній взаємодії через професійну самореалізацію.

5. Частиною особистісного потенціалу є особистісно-професійний, який сприяє розвитку особистості в процесі професійної взаємодії та в цілому забезпечує становлення професіоналізму фахівця.

Важливим напрямом подальших досліджень має стати систематизація методів та засобів діагностики професійного потенціалу особистості, розробка програм розвитку професійного потенціалу фахівців різних галузей із застосуванням сучасних педагогічних технологій.

Література

1. Акмеология: учеб. пособ. / А. Деркач, В. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. 256 с.

2. Алексенко В. А. Системный подход к управлению качеством образовательной деятельности вузов России / Алексенко В. А. М. : Изво Национального института бизнеса, 2007. 223 с.

3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2016. 288 с.

4. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты проблемы профессиогенеза / Ермолаева Е. П. // Психологический журнал. 1998. № 4. Т. 19. С. 80–87.

5. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Зеер Э. Ф. М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 336 с.

6. Кириченко Р.В. Професійний потенціал особистості педагога / Кириченко Р.В. // Scientific Journal, Virtus, December. 2015. № 4. С. 93-97.

7. Ківалов С. В. Організація державної служби в Україні: навч.-метод. посіб. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла; Одеса: Юридична літ-ра, 2002. 328 с.

8. Кобзенко И.К. Общая характеристика личностного потенциала педагога общеобразовательной школы / Ирина Константиновна Кобзенко // Весник ТГУ. 2010. Вып. 12 (92). С. 139-143.

9. Леонтьев Д. А. Личностное в личности. Личностный потенциал как основа самодетерминации / Леонтьев Д. А. // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1. / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леоньева. М.: Смысл, 2002.

10. Личностный потенциал. Структура и диагностика / под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2011.

11. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

12. М'ясищев В. Н. Структура личности и отношение человека к действительности / М'ясищев В.Н. // Доклады на совещании по вопросам психологии личности. М., 1956.

13. Панчук В. В. Психолого-педагогічні фактори підвищення професіоналізму викладача вищої школи (на матеріалах викладання іноземної мови в технічному вузі) : дис...канд. пед. наук: 13.00.04 / Панчук Вікторія Володимирівна. Луцьк, 1996. 200 с.

14. Підласий І. Педагогічні інновації / Підласий І., Підласий А. // Рідна школа. 1998. № 12. С. 3-17.

15. Потенціал [Електронний ресурс] / С. Wikipedia – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB> – 29. 04. 2019 г. – Загол. з екрану.

16. Профессия [Электронный ресурс] / С. Википедия. – Режим доступа :

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%80#.D0.9F.D0.B5.D0.B4.D0.B0.D0.B3.D0.BE.D0.B3.D0.B8.D1.87.D0.B5.D1.81.D0.BA.D0.B8.D0.B5_.D0.BF.D1.80.D0.BE.D1.84.D0.B5.D1.81.D1.81.D0.B8.D0.B8 – 1. 04. 2009 г. – Загол. с екрана.

17. Профессионал // Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс] / С. Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа :

<http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/124603/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F> – 1. 04. 2009 г. – Загол. с екрана.

18. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.

19. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. М.: Педагогика, 1973. 423 с.

20. Сидорчук Н. Г. Професійно-педагогічна підготовка студентів університетів у контексті єдиного європейського освітнього простору: історико-педагогічний аспект: [монографія] / Н. Г. Сидорчук / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 608 с.

21. Словарь иностранных слов / под ред. С.М. Локшина. М.: Гос. из-во Иностранных национальных словарей, 1949. 808 с.

22. Советский энциклопедический словарь. М., 1981.

23. Стукало Н. В. Деякі аспекти формування фінансової політики України в умовах глобалізації / Н. В. Стукало // Фінанси України. 2007. № 1. С. 30–32.

24. Талалова Л. Н. Интегративные тенденции в теории и практике современного образования : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Талалова Лариса Николаевна. М., 2004. 445 с.

25. Токвиль А. Демократия в Америке / Токвиль А.; пер. с франц. М. : Прогресс, 1992. 554 с.

26. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. М. : ООО Издательство АСТ : ЗАО НПШ Ермак, 2004. 588 с.